

ЮЛІАН КАВАЛЕЦЬ

Юліан Кавалець (нар. 1931 р.) — прозаїк. Автор книжок «Шрами» (1960), «Поваленій в'яз» (1963), «До землі приписаний» (1962), «На осонні» (1963), «Танок шуліки» (1964), «Чорне світло» (1965), «Воляння» (1968), «Шукаю дім» (1968), «Хвала рукам» (1969), «Перепливеш річку» (1973).

С И Н

Я брав участь у торжествах, де тобі вручали нагороду за великі досягнення на ниві історії. Таку нагороду, як правило, одержували заслужені науковці; вона була доказом визнання і переломним моментом у твоїй науковій кар'єрі. До тебе підходили професори, представники влади і молодь, щоб поздоровити. Потім ти промовляв так, як звичайно,— слабким, уривчастим голосом. Коли закінчив свою промову, усі посідали за довгий стіл і підняли чарки з вином. Пам'ятаю, тоді ти схилився до мене й сказав:

— А знаєш, що я пригадав? Себе десятилітнього. Бреду зеленою, недозрілою пшеницею, наближаюся до матері, яка жне серпом тугі стебла й кидає їх у перев'язане через плече рядно. Моя струнка, висока мати випросталася, чекаючи, поки підйду до неї. Вона мала гарне довгасте обличчя, ясно-голубі, може, навіть занадто ясні очі, в яких прозирала втома. Можу запрягтися, що вже тоді була в материних очах і в обличчі та проклята втома, яка зробила її такою, якою вона є тепер.

Тоді, на тому полі, навесні двадцять сьомого року, в час, коли вибуяли пшениці, в день, коли полями гуляв вітрець, мати сказала мені: «А все ж таки ти підеш до тої гімназії. Один дядько обіцяв допомогти, думаю, що й другий допоможе, візьму позику і підеш». Здається мені, що після цих материних слів запала довга мовчанка. І тоді знов озвалася мати. Я добре пам'ятаю, що вона сказала. Того я ніколи не забував і не забуду. Вона тоді сказала: «Ти нам усе це віддаси, коли вивчишся». Було нас четверо дітей, вибрали ж мене, найстаршого. Те моє призначення на гімназиста вилупилося з батьківських нестатків і нарікань, а також з нарікань, успадкованих батьками від тих, що вже сплять у домовинах,— дідів і прадідів. Вилупилося воно й з надії, що я буду тим першим месником за кривди покоління, і вже почну ним бути відтоді, як одягну на голову круглу шапочку гімназиста; а стану ним насправді, коли, зібравши грубу суму за

те, чого навчуся, кину її на старий, порізаний ножем стіл у кухні рідного дому. Я це вже тоді розумів, коли на шнурку між яблуньками сохли мої короткі штанці, випрані напередодні мого виїзду до тої гімназії. Я мав їхати до Сандомежа, про який чув, що це велике місто лежить по той бік Вісли і що до нього треба їхати через великий міст, якого боїться наша гніда кобила.

Під кінець серпня я сів на віз і мене відвезли до того Сандомежа, де наділи мені на голову круглий темно-синій кашкетик з маленьким козирком; тим самим я дістав мовчазний наказ: мусиш блиснути і своїм блиском освітити рідню, що живе на селі, а також могили предків, що спочивають на гарному, обсаженому березами кладовищі, і маєш ліквідувати ще усі нестатки в господарстві та всі борги, пов'язані з твоєю наукою. Так починалося моє велике здивування.

Протягом восьми років навчання в гімназії я найкраще запам'ятав три речі: матір, яка йде з мішком пшениці стрімкою стежкою на сандомежську гору, батькові коні на ринку в Сандомежі, а також те, як утопився мій товариш з п'ятого класу.

Материнське почуття до сина гнало її з отим мішком на гору, але не тільки почуття, а й холодна селянська логіка й розрахунок спонукали її видиратися на трудну, сандомежську гору. Коли видерлася на гору з отим мішком і стала переді мною, важко дихаючи, й дивилася на мене, я знав, яку ставку робить вона на мою малу особу в коротких штанцях — як на опору всього роду. Я ж дивився в землю, бо знав, що в таких випадках це найкраще. А коли бачиш, яка твоя мати змучена, як вона хапає повітря відкритим ротом, то можеш повірити: вона з тим мішком видереться навіть на стрімку стіну, аби тільки той малий в коротких штанцях вийшов з брудного села і став рівнею гарно вбраним і багатим.

Мати продавала на ринку пшеницю і, віддавши мені виручені гроші, поверталася додому. Ми спускалися з гори, і я проводжав її до валу по той бік Вісли. Там цілував її висохлу, кістляву руку, і ми розходилися. Проте я зупинявся й дивився, як віддаляються її плечі, прикриті картою хусткою. Дивився їй услід довго, поки міг пізнати в ній свою матір. Коли вона відходила далеко й ставала чимось невідзначеним, я швидко біг до міста: мені здавалося, що я знаю, що таке смерть. Але тоді я вважав її чимось дуже далеким і думав, що ніколи не вмру, бо маю матір Станіславу і бабу Софію, і батька Юзефа, і діда Мацея. Однак пізніше я змінив свою думку і сьогодні знаю, що вмру: адже нема вже баби Софії, діда Мацея, баби Єви і діда Яна.

Ти торкнувся вустами склянки і, додержуючись послідовності, почав розповідати, як то було з кіньми твого батька на ринку в Сандомежі. Ти говорив:

— То були гніда з білим знаком на лобі та кара. Вони стояли за ратушею, запряжені у віз. Стояли щасливі, що стоять, а не йдуть; з-під хомута стирчали закривавлені ганчірки. Я відсунув хомут і побачив рани. Батько сказав мені, що їздить на заробітки — возить землю на вал, через те й натерло. Мені хочеться сміятися, бо знаєш, що тоді сталося? Тоді до батька й матері, діда й баби долучилися ще коні з ранами, худий пес, стара курка з відмороженою ногою і кульгава гуска. І все це товариство: люди, звірі, птиця — почало мені нагадувати про мою історичну місію, а я мав тоді одинадцять або два-

надцять років і носив ще короткі штанці. Коли батько сідав на воза, я ждав, щоб якнайшвидше відбулося це перше зіткнення хомути з ранами на кінських шиях, щоб якнайшвидше минула мить найгострішого болю. Я подумав, що, спускаючись з гори, доведеться гальмувати, і хомути знову відсунуться від ран, але я того вже не бачитиму, а якщо не бачитиму, то, може, ці рани так не болітимуть; а коли скінчиться Замкова вулиця і почнеться та чудова надвіслянська рівнина, то хомути знову торкнуться ран, і тоді дуже заболить; але трохи пізніше той біль вже буде приглушений і сталий; хіба що батько буде змушений з якоїсь причини раптово затримати коней, наприклад, перед мостом, залізничним переїздом або перед дірявим містком на Ленгу. Коли ж батько міне той місток на Ленгу і зверне в бік Сану, то біль той до самого дому вже, можливо, буде не дуже сильний, весь час однаковий,— такий, що його можна терпіти.

Мені здалося, що після останніх слів ти відчув якусь полегкість: можливо, перенісся в ту свою гімназійну минувшину і, можливо, побачив себе хлопчиком, який відчуває полегкість, бо батько вже минув той місток на Ленгу і той кінський біль незабаром скінчиться. Ти знов торкнувся губами чарки з вином і знов обернувся до мене, бо хотів розповісти про смерть товариша з п'ятого класу. І почав:

— Я не був тоді над Віслою, коли він утопився, але товариші сказали мені, що потонув, бо йому забракло сил і він не міг доплисти до піщаного острівця на середині Вісли. Наступного дня клас пішов до трупарні, щоб його побачити. Трупарня була чиста й біла. Він, убраний в чорне, лежав у труні, а труна стояла на столі. Обличчя у нього було синювато-коричневе. Я тоді добре не знав, які бувають обличчя у мерців, але старші, що також прийшли до моргу, казали: його обличчя, як живе. Я тоді подумав, що його батьки також робили ставку на нього, як мої на мене. Я мав підстави так думати, бо кілька разів бачив його батька: схожий на мого, тільки трохи вищий. Авжеж, ставили на нього, а він утопився і звільнився від нав'язаної йому батьками історичної місії, від тої ролі своєрідного месника за недолю батьків і дідів. Я тоді вже мав п'ятнадцять років і розумів це, і мене дуже обтяжував той наказ, від якого звільнився мій товариш. Але не думай, що мені хотілося втопитися і в такий спосіб позбутися думок про свій обов'язок перед родиною, думок, які невідступно чіплялися до вдумливого хлопця, яким я був тоді...

Ти знов перервав розповідь і ковтнув вина, що робив завжди, коли переходив від теми до теми. А потім ти несподівано звернувся до мене: «Хочеш знати, як я виконав ту свою історичну місію?» Я розумів, що то риторичне запитання, і промовчав. Ти ж говорив далі:

— Я повинен був почати виконання тих своїх обов'язків перед батьками і ріднею в 1939 році, бо тоді скінчив навчання. Але мені перешкодила війна.

Того вечора я не довідався, як було з виконанням тобою отієї, як ти іронічно казав, історичної місії перед твоєю селянською родиною. До нас підсів хтось третій, через те розмова перейшла на іншу тему. За хвилину мене покликав товариш, що мав до мене якусь

справу, і я відійшов від столу. Як виконувалася та місія, я зміг довідатися лише ще за два тижні, коли поїхав з тобою до твого рідного села. Ми їхали поїздом розлогою мокруватою рівниною, поїзд час від часу проїжджав гайочками. З вокзалу до твого рідного села приїхали на возі. За фурмана правив твій брат; кремезний чоловік з червоним обличчям, він безперестану показував нам нові будинки, повз які ми проїжджали, й говорив: «Твої родичі і брат мешкають у малій дерев'яній хаті під сірою черепицею. Раніше, я чув, на ній була стріха». В садку нас привітала твоя мати, висока жінка з блідим зморшкуватим обличчям і ясно-голубими очима; на ній були новий фартух і турецька хустка. Твій батько, маленький присадкуватий чоловічок з темними ще вусами, стояв у дверях і всміхався. Ввечері ми пили гаряче молоко й розмовляли про політику, а потім пішли спати. Вранці я вийшов у сад, а ти залишився в хаті. Потім ти прийшов до мене і, хвилюючись, сказав мені: «Ходи, покажу тобі те поле». Ми пішли туди крутою, звивистою стежкою. Прямокутне поле було зоране й забороноване. Ти сказав: «Це відбулося отут». Взяв мене під руку, і ми ступили на м'яку землю. А ти говорив:

— Торік тут був овес, а тепер брат посіяв жито. А тоді, коли мати казала мені, що я таки піду до гімназії, тут росла пшениця. Мати була на тому кінці поля, а я брів до неї через пшеницю. Не сказала мені: «Не топчи пшениці», бо хотіла, щоб я підійшов ближче, бо поспішала і мала мені сказати про ту мою науку і мій обов'язок. Саме на цьому полі сказала мені: «А все-таки ти підеш до гімназії», а за мить: «Ти нам усе віддаси, коли вивчишся». Отак була звалена на мої десятирічні плечі історична місія, яку я тепер повинен виконувати. І я виконую. Вдаю, що не розумію, який я смішний, і виконую. Коли ми їхали сюди, я взяв для батьків мою наукову книжку і п'ятсот злотих. Я ще не дав матері тих грошей, але дам їх і знову стану посміховищем. Бо, уяви собі, даю старій матері п'ятсот злотих, тій матері, яка видиралася на сандомежську гору з мішком пшениці. Мати бере ті гроші, а на очах у неї сльози, бо вона зворушена моєю добротою; але, знаєш, що вона може в таку хвилину подумати? Може подумати, що молодший за мене на двадцять років син сусідки, який працює лікарем, дав недавно своїй матері кілька тисяч злотих, хоч та мати не видиралася на стрімку гору з клунком пшениці. В таку хвилину моя мати може подумати, що народилася надто рано і що я також народився зарано, бо сьогодні могла бути і гімназія, і те моє навчання без видирання на стрімку гору з мішком пшениці за плечима, без тих кінських ран і без боргів. Вона також відчує себе обманутою, бо не може мною похвалитися як чимось винятковим на селі.

Коли ти казав усе це, мені здавалося, що я дуже близький друг тобі, а зараз особливо близький, що я тобі потрібний,— адже ти маєш до кого звернутися у хвилини, коли перебуваєш сам на сам зі своєю родиною. Тоді мені могло спасти на думку, що ти взяв мене з собою сюди, на село, щоб я боронив тебе перед самим тобою, коли ти побачиш розчарування, заховане глибоко в очах твоєї матері, коли прийдеш до мене після тих наче приємних і безтурботних розмов з батьками і братом; бо під час тих, здавалося б, милих розмов десь мусило бути якесь слово чи, може, тільки жест, який свідчив би, що ти підвів своїх батьків. Завжди було під час тих розмов щось таке, що нагадувало тобі, як вони тебе порівнювали з тими із села, котрі закінчили університет уже після війни, і що таке порівняння — не

на користь тобі... Під час тих розмов було вимовлено якийсь речення або навіть лише слово, з якого ти зрозумів, що вони тебе порівняли з дочкою сусіда, яка не вчилася в гімназії, але збудувала собі віллу, порівняли з продавцем овочевого магазину, який також має віллу, і з молодими їхніми сусідами, що пішли працювати на фабрику й поставили собі нові муровані хати. Ти казав мені:

— Мати частенько говорить: «Сьогодні на селі усім краще». І в тих її словах — схвалення сучасності, але й жалість до себе, тодішньої, змученої дорогою на сандомежську гору жінки, всі зусилля якої чи не пішли намарне, якщо її син так мало досяг.

Твої розмови з батьками і братом відбувалися переважно в кухні. На низькому ліжку сидів твій батько, те втілення неподільної любові до землі; на лавці під стінкою — мати, жінка, я в цьому переконався, чуйна й вразлива, проте не настільки, щоб це заважало їй зберегти тверезий селянський розум. Коло неї сидів твій брат, який усміхався сам до себе — для нього все було просто і ясно. Ти вмостився на стільці ближче до печі, а я, коли не виходив до саду, сидів на стільці коло буфета. З того місця я міг спостерігати за вами усіма: за твоєю матір'ю, яка ставила тобі нелегкі запитання, за батьком, який трохі не встигав за перебігом розмови, за братом, закоханим у філософію, і за тобою — ти вдавав, ніби багато чого не розумієш. Те запитання твоєї матері: «Ким ти працюєш, сину?» — також не належало до легких. Пізніше ти мені сказав:

— Мати питала мене про це не вперше. Вона цікавиться цим майже при кожній нагоді: або забуває, або хоче краще усвідомити, що то за посада така — доцент, — і встановити ступінь її значущості. Коли я розказував, що працюю доцентом і навчаю історії, то здавалося, що вона вважає цю роботу непоганою формою помсти за кривди покоління; але водночас мені здавалося також, що вона розмірковувала, чи не краще мститися за ті кривди її молодий сусіда, який щовечора приносить з цегельні сто злотих заробітку і складає гроші на хату. Коли я відповідав матері на те запитання: «Ким ти працюєш, сину?» — то мені здавалося, що вона вертається до тих своїх зусиль, до того свого сходження на сандомежську гору з клунком пшениці, а потім, певно, сама себе запитує, чи міг би я сьогодні поставити хату. Якщо я спроможний поставити хату, то те сходження на гору не було марним. А якщо не спроможний поставити хати, то навіщо те сходження було потрібне? Хата, велика, мурована, з широкими вікнами, з ганком, вкрита не сірою, а червоною черепицею, така хата і до того ще дротяна сітка навколо саду — того б вистачило на доказ. А я, наївний, хотів довести, що те сходження не було марним, своєю науковою книжкою і п'ятьма сотнями злотих, які я їм привіз.

Ти говорив це мені, коли ми верталися до нашого міста і сиділи вже в поїзді. Твій брат теж поїхав і, сидячи сам на возі, не мав кому розповідати, як будується тепер село, та, мабуть, думав про це. А я згадав, що твоя книжка вранці того дня, коли ми виїжджали з села, лежала на вікні, а на ній стояв горщик. Ти дав її матері ввечері того дня, коли ми приїхали в село, сказавши: «Написав книжку». Мати відповіла: «Складаєш книжки, сину». То була, як ти мені пояснив, коли поїзд рушив, одна з тих її загадкових і коротких відповідей, за якими

залишається багато думок. Гадаю, — казав ти, — що вона, дивлячись на ту мою книжку, скористалась з нагоди й пробігла в думках усе своє життя, а особливо ту його частину, коли я належав їй. Могла, наприклад, облітаючи думкою своє життя, що, як вона вважала, не скінчилось так, як належало, — затриматися на тому сонячному дні в тридцять третьому році, коли вона торгувалася в малих крамничках Сандомежа, бо хотіла найвигідніше купити мені гарні черевики. Вона вміла торгуватися: виходила з крамнички байдужа, а крамарі кликали її назад і знижували ціни, щоб не втратити покупця. Вона ж вертала-ся до крамниці й знову завзято торгувалася, бо йшлося ще про двадцять дрібних, тобто про дві булки для мене на великій перерві після третьої лекції. Врешті вона купила чорні черевики в магазині навпроти ратуші. І я навесні тридцять третього року одержав перші черевики. Вони, як потім виявилось, були тісні й натирали пальці, але тим першим черевикам дозволялося все, навіть до крові терти пальці.

Усе це ти розповідав, коли наш поїзд тягнувся знову по тій болотистій рівнині назад до нашого міста. А потім ти також згадав, що книжка, яку дав матері, лежала на вікні, а на ній стояв горщик. Тоді ти сказав:

— Мати візьме її з того вікна, візьме, коли звечоріє, візьме книжку з вікна, коли наш поїзд буде напівдорозі. Батько вже спатиме, бо він лягає разом з курми, а мати зніме з гвіздка гасову лампу, поставить її на столі, засвітить, начепить окуляри й візьметься читати ту книжку. Наморщить лоба й буде собі вільно порівнювати. Батько вже хроптиме, а вона буде порівнювати ту книжку з різними речами і різними днями. Стане вже дуже темно, і батько, прокинувшись, злякається, чи бува не застав його ясний день у ліжку, а потім пригадає все й питає у матері: «Що він написав у тій книжці?» А мати відповість коротко: «Спи, пізніше тобі скажу». Або: «Написав про давні часи». В такий спосіб припинить розмову з батьком і далі буде дивитися в ту мою книжку, і далі порівнюватиме її з тим, з чим належить порівнювати книжки, — з різними днями, речами, починаннями, — всім тим, що, коли зібрати разом, можна назвати словом «життя» або словом «доля».

Коли ти говорив це, поїзд безупинно біг рівниною. Інколи ми довго мовчали, інколи дрімали. Почало світати. І ти сказав:

— Зараз мій батько встає. Уже встав і дивиться у вікно. Щодня, коли встає, спершу дивиться у вікно. Потім вдягається і взуває ті великі чоботи з халявами. Вже взув чоботи і вийшов з хати. Іде, чалапає, поспішає до обори, стайні, хліва, до корів, коней і свиней, ні до чого іншого, не до чогось незвичайного, лише просто до коней, свиней і корів. Випустить курей — це робиться насамперед. Викине гній і відчує себе щасливим, дивлячись на чисту стайню. Напоїть корів і коней і дасть їм їсти, тобто зробить прекрасний подвиг, бо саме таким подвигом є годівля тварин. Потім піде садом до воріт, зіпреться на них і гляне на поля. Примружить очі і дивитиметься на поля, прилипне животом, грудьми, ногами і тими широкими халявами до воріт, вчепиться руками у верхечки штахет, наляже на ворота й дивитиметься на поля. Щоб знати все про землю. Поки село прокинеться як слід, поки поїзд наблизатиметься до околиць нашого великого міста, він вже знатиме все...